

Ema Palovšnik in Aksinja Kermauner

INKLUZIVNA KNJIGA *LEGENDA O ZLATOROGU*

V članku je predstavljena inkluzivna knjiga z naslovom *Legenda o Zlatorogu*, namenjena tako otrokom z različnimi izzivi na področju sprejemanja informacij kot tudi nevrotičnim otrokom. Bralec se lahko z inkluzivno knjigo spozna kot s celoto ali pa le z delom, ki je zanj v tistem trenutku najbolj koristen, zanimiv. Hkrati se z isto vsebino lahko srečujejo različni bralci, pa naj se razlikujejo po starosti, kognitivnih zmožnostih ali načinu sprejemanja informacij iz okolja.

The article presents an inclusive book, titled *Legend of the Goldenhorn*, aimed so at children coping with different challenges in information reception as at neurotypical children. A reader can get to know the book as a whole, but he can also focus only on the part he finds particularly useful and relevant at a given moment. At the same time the book addresses diverse readers, differing in terms of age, cognitive abilities and information perception.

1 Uvod

Pojem inkluzija se vse pogosteje pojavlja v našem okolju, predstavlja pa stalno razvijajoči se proces, ki se ukvarja z različnostjo, prisotnostjo, participacijo in napredovanjem različnih oseb na različnih področjih. Išče in odstranjuje morebitne ovire za doseg ciljev. Pretežno se ukvarja z marginaliziranimi, izključenimi ali manj uspešnimi posamezniki (Opara 2015).

Potreb vseh posameznikov ne moremo vedno zadovoljiti hkrati in na enak način, lahko pa oblikujemo okolje ali izdelek, ki zadovolji potrebe čim širše populacije. Tako lahko posameznik ne glede na svojo različnost sodeluje in pridobiva informacije brez dodatne pomoči (Kermauner 2014).

Ker je prilagojenih knjig za otroke s posebnimi potrebami (pre)malo, smo se odločili, da v inkluzivni knjigi predstavimo legendo o Zlatorogu, ki kot ena pomembnejših slovenskih pripovedk predstavlja bogato ljudsko izročilo. Poznamo kar nekaj različic, a nobena ni prilagojena otrokom, ki se srečujejo z izzivi na področju sprejemanja informacij oz. bralno oviranim otrokom. Inkluzivna knjiga je tako s prilagoditvami na več področjih namenjena različnim otrokom, njihovem napredovanju in osebnostni rasti, predvsem pa spodbujanju njihovega veselja do branja.

2 Inkluzija in različnost

Zagotavljanje enakih možnosti ne pomeni istih možnosti, zato je nesmiselno zagotavljanje enake pomoči in prilagoditev vsem. Ljudje smo individuumi, niti dva posameznika nista enaka, zato prav vsak potrebuje različno količino in obliko pomoči ter podpore na različnih področjih. Inkluzija skrbi za univerzalne dostope in prilagaja okolje, pripomočke in načine dela, ki omogočajo participacijo čim več ljudi brez specifične dodatne podpore, ter s tem posameznikom in okolici omogočajo napredek (Le Capitaine 2018; Nojič 2006).

Nezmožnosti so pogosto pogojene s časom in okoljem, v katerem nekdo živi, s kulturnimi vrednotami, ki usmerjajo človeške kompetence in določajo, kaj je t. i. normalno in kaj ne oz. kaj večina sprejema. S tem se pojavijo tudi pojmi, kot so nezmožnost, invalidnost ipd. Koristneje za posameznika in družbo vsekakor je, če se osredotočamo na spekter ali kontinuum kompetenc, sposobnosti in spretnosti posameznika ter se zavedamo nevrrozličnosti – ljudje delujemo različno, imamo različne kompetence, predznanja in izkušnje, zato smo uspešni na različnih področjih. Ker bogatejše okolje vzpodbuja kompleksnejše nevronske povezave v možganih in se posamezniki z več izkušnjami lažje prilagajajo potrebam okolja, je prav, da v čim večji meri poskrbimo za dostop do raznolikih izkušenj predvsem tistim, ki jih potrebujejo in si jih želijo (Armstrong 2019; Rutar v Kermauner in Plazar 2019).

Kljub vsemu temu vedenju pa se še vedno pojavljajo dileme, ali posameznike za potrebe pridobivanja ustrezne pomoči, podpore in prilagoditev razvrščati v skupine in kako jih poimenovati, ne da bi jih pri tem stigmatizirali. S pomočjo klasifikacije je namreč mogoče odkriti posameznikove ključne potrebe in sposobnosti, ki služijo kot izhodišče ustreznih prilagoditev. Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (*Uradni list RS*, št. 58/11, 40/12 – ZUJF, 90/12 in 41/17 – ZUOPP) opredeljuje devet skupin otrok s posebnimi potrebami: otroci z motnjami v duševnem razvoju; slepi in slabovidni otroci oz. otroci z okvaro vidne funkcije; gluhi in naglušni otroci; otroci z govorno-jezikovnimi motnjami; gibalno ovirani otroci; dolgotrajno bolni otroci; otroci s primanjkljaji na posameznih področjih učenja; otroci z avtističnimi motnjami in otroci s čustvenimi in vedenjskimi motnjami.

Poleg teh opredelitev so še druge ranljive skupine, ki za aktivno vključevanje in participacijo v okolju potrebujejo dodatno pomoč in ustrezne prilagoditve. To so lahko nadarjeni in talentirani, gluhoslepi, osebe z nižjim socialnoekonomskim položajem, osebe iz dvojezičnih okolij, iz romskih okolij, priseljenci, begunci, iskalci azila, starejši, osebe po kapi, po poškodbi glave, z demenco in afazijo (Haramija in Knapp 2019).

Za pripravo inkluzivne knjige je potrebno poznavanje zmožnosti in sposobnosti čim bolj raznolike populacije, zato so v nadaljevanju predstavljene ključne ugotovitve o posameznih skupinah otrok, seveda ob zavedanju, da so vse skupine izredno heterogene, posamezniki pa imajo različne zmožnosti in kompetence.

Otroci z motnjami v duševnem razvoju

Za to skupino otrok so značilne nižje intelektualne sposobnosti, skromnejše besedišče, upočasnjeno kognitivno delovanje, težave s presojanjem, sklepanjem in abstraktnim mišljenjem, zato bralci težje razumejo daljše, kompleksnejše besede,

besedne zveze in besede v nevsakdanji rabi. Potrebujemo konkretna ponazorila, več časa, spodbujanje, motivacijo in ponavljanje. Nekaterim so pri branju v veliko pomoč konkretizacije in uporaba preprostega jezika, samostojno lahko berejo preprosta besedila. Radi berejo besedila v lahkem branju s konkretnimi ponazorili za razumevanje vsebine. Tisti, ki se srečujejo z večjimi izzivi na področju razumevanja in sporočanja, uporabljajo nadomestno ali dopolnilno komunikacijo. Nekateri ne zmorejo samostojnega branja, radi pa poslušajo branje drugega (Albreht, Zupanc, Pajk, Kutin, Gavran in Zapušek Černe 2016; Nomura, Skat Nielsen in Tronbacke 2010; Vovk Ornik 2015).

Otroci s slepoto, slabovidnostjo in z okvaro vidne funkcije¹

Otrokom s slepoto, slabovidnostjo in z okvaro vidne funkcije vida ni mogoče popraviti s korekcijo (tj. z očali, kontaktnimi lečami, operacijami ali drugimi medicinskimi ukrepi). Razlikujejo se glede na sprejemanje vidnih dražljajev, kognitivne sposobnosti, samostojnost, motoriko, vedenje in socialno vključenost, največje razlike pa se pojavljajo pri sprejemanju okvare vida in funkcioniranju v vsakdanjem življenju. Namesto vida si pri zaznavanju predmetov in oseb od daleč pomagajo s sluhom, od blizu pa s tipom. Otrokom s slabovidnostjo se pojavljajo meglen in nejasen vid, barvna slepota, težave z globinskim vidom in/ali manjši obseg vida, kar pomeni, da delov vidnega polja ne zaznavajo. Pri branju si pomagajo s povečevalnimi stekli, elektronskimi lupami in/ali povečanim tiskom. Primerna so besedila, ki upoštevajo grafične prilagoditve, in sicer s povečanim tiskom na vsaj 18 pik in zapisom v malih tiskanih črkah. Otroci s slepoto iz okolja ne sprejemajo vidnih informacij, zato si pri orientaciji in zaznavanju pomagajo predvsem s tipom in sluhom ter pripomočki, ki nadomeščajo vid, kot so bela palica, pes vodič, bralec zaslona in brajeva vrstica. Berejo in pišejo predvsem v brajici, pomagajo si tudi s sintetizatorji zvoka, ki preberejo zapisano besedilo na računalniku ali telefonu. Veliko knjig je že posnetih v zvočni obliki, mlajši pa radi listajo tipanke. Otroci z okvaro vidne funkcije, kar je posledica obolenja ali nedelovanja osrednjega živčevja, se srečujejo z izzivi na področju vidne pozornosti in vidne kompleksnosti, motenj pogleda in fiksacije, z zakasnelim in upočasnjem vidnim odgovorom, odsotnim, netipičnim vidnim odgovorom, ki se kaže kot reakcija na grozečo nevarnost, neustreznim vidno-motoričnim vedenjem, npr. koordinacija oko-roka, neučinkovito vidno percepcijo ali z vidno agnozijo (Albreht idr. 2016; Kermauner 2014; Kermauner 2016; Vovk Ornik 2015).

Otroci z gluhoto in naglušnostjo

Otroci z gluhoto in naglušnostjo se razlikujejo glede na povprečno izgubo sluha v govornem območju. Izguba sluha različno vpliva na otrokove govorne in jezikovne

¹ Čeprav to skupino otrok ZUOPP imenuje slepi in slabovidni otroci oz. otroci z okvaro vidne funkcije, bomo na tem mestu raje uporabili pozitivno terminologijo, ki postavlja na prvo mesto osebo, šele potem njeno okvaro oz. motnjo. Enako velja za naslednje skupine otrok po ZUOPP.

spretnosti ter na sporazumevanje, izobraževanje in socializacijo. Pojavljajo se različne glede na vrsto in stopnjo izgube sluha, ustrezno in zgodnjo obravnavo, kognitivne spretnosti, otrokove osebnostne lastnosti, močno pa k temu prispeva tudi čas nastanka izgube sluha, torej prelingvalno ali postlingvalno. Otroci z naglušnostjo si pri sporazumevanju pomagajo z odgledovanjem z ustnic, pri težki izgubi tudi z znakovnim jezikom, saj veliko glasov slišijo nepopolno in popačeno. Razumevanje besed, povedi, besedil in govora je otežkočeno, počasneje usvajajo besedišče, slovnična pravila in se srečujejo z izzivi pri oblikovanju povedi in besedil v smiselno celoto. Težje razumejo preneseni pomen, odvisne in vrinjene stavke ter dvojno zanikanje. Otroci z gluhoto zaradi oteženega sporazumevanja uporabljajo znakovni jezik kot svoj naravni jezik. Ne zmorejo slišati ali razumeti govora, zato komunicirajo v znakovnem jeziku, ki ima drugačno slovnico kot govorjeni jezik, in v pisni obliki. Srečujejo se z jezikovnimi izzivi pri branju, pisanju in govoru, pogosto imajo skromnejše besedišče in slabše osvojene slovnične strukture. Razumejo preprostejša besedišča z enostavnimi stavčnimi strukturami, konkretne primere in preproste zapise. Težje razumejo abstraktne pojme, metafore in jezikovne posebnosti. Pogosto zavračajo leposlovje, saj je zaradi besednih figur zanje težje razumljivo. Priredbe besedil v lahkem branju lažje dojemajo in s tem dvigujejo lastno bralno motivacijo. Besedila lažje razumejo, kadar vsebujejo ilustracije kretenj ali posnetke tolmačenja v obliki videa (Kermauner 2016; Kermauner 2018; Vizjak Puškar 2019 v Haramija in Knapp 2019; Vovk Ornik 2015).

Otroci z govorno-jezikovnimi motnjami

Otroci z govorno-jezikovnimi motnjami (GJM) se srečujejo z izzivi na področju govora in jezika ter nimajo težav s sluhom. Izzivi se pojavljajo tako pri sprejemanju, oddajanju, obdelavi, kot tudi pri pošiljanju besednih, nebesednih in grafičnih elementov, kar vpliva na sporazumevanje, komunikacijo ter branje in pisanje. Pogosta so neskladja med besednimi in nebesednimi sposobnostmi, pri čemer so nebesedne sposobnosti običajno boljše od besednih. Njihovo besedišče je skromno, pri prejetem in oddajanju besednih informacij potrebujejo več časa, sistematične pomoči in ponovitev za pomnjenje, priklic informacij in tvorjenje povedi ter besedil. Fonološko zavedanje je šibko, skladnja je šibkeje osvojena, prepoznavanje istih besed v različnih slovničnih strukturah je oteženo, ravno tako razumevanje sopomenk, večpomenk in tvorjenk. Slabše razumejo prenesene pomene, metafore in frazeme kot tudi zanikanja ali dvojno zanikanje. Težje razumejo zaimke in ne razlikujejo med vprašalnicami, saj ne vedo, na kaj se nanašajo, ker ne prepoznavajo besed, vzetih iz konteksta, zato za razumevanje potrebujejo konkretiziranje. Z večjimi izzivi se srečujejo pri samostojnem branju in razumevanju umetnostnih besedil kot tudi pri zapisovanju le-teh. Lažje razumejo govorjeno besedilo z uporabo preprostega besedišča in konkretnimi primeri. Pri besedilih potrebujejo prilagoditve, ki jih zasledimo pri lahkem branju. Poleg tega se svetuje uporaba dvogovora, ki omogoča bralčevo vživljanje v dogajanje (American Speech-Language-Hearing Association 1993; Košak Babuder 2010 v Kermauner 2018; Vizjak Puškar 2019 v Haramija in Knapp 2019; Vovk Ornik 2015).

Otroci z gibalno oviranostjo

Zaradi poškodbe ali okvare gibalnega aparata, centralnega ali perifernega živčevja so ti otroci ovirani pri gibanju, skrbi zase in izvrševanju življenjskih funkcij. Kadar nimajo pridruženih motenj, ne potrebujejo posebnih grafičnih ali jezikovnih prilagoditev pri branju, določeni potrebujejo le pomoč pri namestitvi knjige (Vovk Ornik 2015; Kermauner 2016).

Otroci z dolgotrajno boleznijo

Kadar pri otrocih bolezen ne izzveni v času treh mesecev in posledice bolezni ali zdravljenja vplivajo na njihovo funkcioniranje in uspešnost, govorimo o otrocih z dolgotrajno boleznijo. Lahko se srečujejo z motnjami pozornosti s hiperaktivnostjo (ADHD ali brez nje, kjer prihaja do nevrokemičnih posebnosti, zlasti v delovanju nevrotansmitorjev. Odražajo se kot pomanjkanje vztrajnosti pri dejavnostih, ki zahtevajo kognitivno zavzetost, in težijo k prehajanju ene dejavnosti k drugi. Kaže se dezorganiziranost, slaba usmerjenost, pretirana, brezciljna dejavnost, odkrenljiva pozornost in impulzivnost, kar pa ne vpliva na intelektualne sposobnosti, četudi specifične vedenja in pozornosti lahko povzročajo izzive pri branju, pisanju in drugih učnih spretnostih. Prilagoditve pri lahkem branju so tem osebam lahko v veliko pomoč (Nagode 2008; Nomura idr. 2010).

Otroci s primanjkljaji na posameznih področjih učenja

Otroci s primanjkljaji na posameznih področjih učenja (PPPU) se srečujejo z različnimi primanjkljaji na področju pozornosti, pomnjenja, mišljenja, koordinacije, komunikacije, socialnih kompetentnosti in čustvenega dozorevanja. Večji izzivi se kažejo na področju branja, pisanja, pravopisa in računanja, kjer sta potrebna interpretacija in povezovanje informacij. Težje dekodirajo zapisane besede in jih črkujejo, četudi jih razumejo. Pri branju jim koristijo besedila, prilagojena v lahkem branju (Nagode 2008; Nielson in Irvall 2007; Nomura idr. 2010).

Otroci z avtističnimi motnjami

Za to skupino otrok so značilne posebnosti na področjih besedne in nebesedne komunikacije, fleksibilnosti mišljenja, razumevanja prenesenih pomenov in besednih figur ter socialne integracije. Na področju bralne pismenosti se najbolje znajdejo posamezniki z visokofunkcionalnim avtizmom ali Aspergerjevim sindromom, za katere so značilne povprečne ali celo nadpovprečne intelektualne sposobnosti. V besedilih za boljše razumevanje potrebujejo prilagoditve, kot sta konkretizacija in dobesedno navajanje, saj prenesenih pomenov pogosto ne razumejo. Priporočena je enopomenska, a ne osiromašena literatura. Ustrezne prilagoditve so besedila, prilagojena v lahko branje (Kermauner in Plazar 2019; Licardo 2019 v Haramija in Knapp 2019; Vovk Ornik 2015).

Otroci s čustvenimi in vedenjskimi motnjami

Otroci iz te skupine doživljajo različne, dalj časa trajajoče izzive v socialnih interakcijah, na kar vplivajo biološki, psihološki, socialni in okoljski dejavniki ter se kažejo kot neustrezno zadovoljevanje psihosocialnih potreb, doživljanje travmatskih izkušenj, slabša kontrola impulzov in pomanjkanje strategij spoprijemanja (Vovk Ornik 2015). Ne potrebujejo posebnih jezikovnih ali oblikovnih prilagoditev besedil.

Otroci z gluhoslepoto

Otroci iz te skupine imajo hkratno okvaro sluha in vida v tolikšni meri, da jim to povzroča izzive v vsakodnevnem funkcioniranju. Zaradi specifične okvare potrebujejo posebno prilagojeno pomoč, storitve, ki so namenjene samo otrokom z gluhoto ali samo otrokom s slepoto, pa jim dostikrat ne koristijo. Večina potrebuje prilagoditve v lahkem branju in zapis v brajici (Gerenčer 2005 v Gerenčer Pegan 2017; Nomura idr. 2010) in pa specifične načine sporazumevanja.

Otroci z nadarjenostjo in/ali talentiranostjo

Ti otroci kljub visokim sposobnostim in zmožnostim na splošnem intelektualnem, specifično akademskem, produktivnem, kreativnem, vodstvenem ali umetniškem področju za funkcioniranje, razvoj sposobnosti in prispevanje lastnega deleža družbi potrebujejo dodatno pomoč, usmerjanje, vzpodbude in določene prilagoditve. Potrebujejo dodatno vzpodbudo pri razvijanju višjih miselnih procesov in konceptov na fleksibilen način v varnem okolju ter intelektualne izzive, s katerimi poglobljeno raziskujejo neko temo in prikažejo lastno ustvarjalnost ter svobodo izražanja (Žagar, Artač, Bezić, Nagy in Purgar 1999).

Otroci z dvojno izjemnostjo

Otroci imajo poleg nadarjenosti še eno od posebnih potreb, zato jih je treba posebej obravnavati in razvijati njihova močna področja. Pogosto imajo težave pri branju zaradi kognitivnih posebnosti – procesiranja informacij (Lep 2012: 70–71).

3 Legenda o Zlatorogu

Ljudske pripovedi so dragocene, ker segajo dlje kot zapisana zgodovina in sporočajo, kako so predniki živeli, kakšna prepričanja in pravila so takrat veljala. Iz slovenskih pripovedi je razbrati, da so bili ljudje blagi in občutljivi za krivice, hkrati pa sporočajo o revščini, trdem delu, lepi slovenski besedi in ljubezni do domovine (Aškerc 2004; Kunaver in Lipovšek 2011).

Legenda o Zlatorogu je planinska pripovedka o lovcu in čudežni živali visokogorja – Zlatorogu, vladarju živalske divjine, ki prikazuje tesno povezanost človeka z naravo. Njeno sporočilo opominja na spoštljiv odnos do gora in trajnostnega varstva

narave. Prepoznavna je predvsem v Triglavskem narodnem parku, predstavlja simbol varstva narave in je prisposoba enotnosti zavarovanega parka z gorskimi vrtovi, ki naj bi jih v preteklosti varoval Zlatorog. Po nekaterih zapisih naj bi legenda izvirala iz Trente, po drugih iz Bohinja, ker pa sta ta dva kraja povezana z gorami, kjer naj bi se nahajal Zlatorog, se je verjetno dotaknila prebivalcev v obeh dolinah (Baumbach 1995; Mihelič 2018).

Zaradi ustnega izročila je mogoče najti različne variante. Te se razlikujejo predvsem pri ustvarjanju dramatičnega vzdušja, ki se ponekod kaže z omenjanjem zelenega lovca ali ljubosumnega dekleta, ki naj bi trentarskega lovca nagovarjalo ali nagovorilo k uboju živali, v natančnosti opisovanja prizorov, ki se odvijajo med dekletom iz doline, v katero je zaljubljen trentarski lovec, in trgovcem ter v poimenovanju glavnih oseb (Palovšnik 2020).

Zgodba govori o lovcu, ki je bil varovan s strani belih žena. Te so v planinskem raju pasle bele koze, ki jih je vodil bel kozel z zlatimi rogovi – Zlatorog. Veljalo je, da so njegovi rogovi ključ do skritega zaklada v gori. Lovec je v želji po zakladu streljal na Zlatoroga in ga tudi zadel. Iz njegove krvi je zrasla triglavska roža, ki jo je ranjeni Zlatorog pojedel in takoj okreval. Stekel je proti lovcu, ta pa je zaradi bleščanja zlatih rogov v soncu stopil v prepad. Zlatorog je v jezi razkopal planinski raj in skupaj z belimi ženami za vedno izginil v neznano, zaklad pa naj bi ostal skrit v gorah pod Triglavom (Kunaver in Lipovšek 2011; Aškerc 2004; Baumbach 1995).

Pripovedka sporoča, da so se ljudje iz strahu in spoštovanja izogibali visokogorja; zanje so bile to pravljичne dežele, kjer so živeli bogovi in skrivnostna bitja, kot so npr. bele žene in zmaji. Zaradi revščine so se domačini kasneje pričeli naseljevati tudi v višje ležečih krajih, kjer so jih ta skrivnostna bitja varovala in vodila. Običajno so bile to živali bele barve (zaradi naravne mutacije so bile brez pigmenta – albinizem), česar si takrat niso znali razlagati, saj se v naravi le redko pojavljajo. Kdor je srečal tako belo žival, je verjel, da se je soočil z nečim nadnaravnim, in je ob pripovedovanju žival predstavil še večjo, bolj belo in posebno. Zaradi vedno večjega poseganja človeka v naravo so te živali ušle drugam, kar je v skladu z vsebino zgodbe (Aškerc 2004; Kunaver in Lipovšek 2011; Kretzenbacher 1995 v Baumbach 1995).

Zgodba spominja tudi na zgodbo gorskega vodnika in divjega lovca Ivana Berginca Štuklja, ki se je večkrat podal v visokogorje, že leta 1890 naj bi preplezal navpične triglavske stene. Tudi on naj bi, podobno kot v zgodbi, svojo puško usmeril proti gamsu in bil pri tem ubit. Lov na gamse je bil v tistem času prepovedan, saj naj bi bili last dunajskega cesarja, torej je podobno kot v legendi o Zlatorogu ustrelil sveto žival in bil pri tem pogubljen (Kunaver in Lipovšek 2011).

Opisi narave v legendi sovpadajo s poznanimi naravnimi pojavi. Na območju Triglavskega narodnega parka, v visokogorju, kjer naj bi Zlatorog nekoč s svojimi zlatimi rogovi razril nekdanji raj, se nahajajo sledi v obliki žlebov, žlebičkov, škrapelj, polic in prepadnih sten. Pod Triglavom so Zlatorogove police, nevarna smer, ki prečka Triglavsko steno, strmina Zelenica, na kateri prevladujejo pesek in skale, med njimi pa so cvetoči gorski pašniki. Med skalnimi razpokami še vedno raste triglavska roža. Prav tako naj bi gora Bogatin dobila ime po govoricah, da naj bi skrivala zaklad – bogate rude, v kar je verjelo veliko ljudi, saj so že od rimskih časov goro oblegali iskalki rude. Na visokih planotah se še danes pojavljajo bele meglice, ki ob ustrezni domišljiji lahko spominjajo na bele žene (Baumbach 1995; Kunaver 1996; Kunaver in Lipovšek 2011).

Legenda o Zlatorogu je polna sporočil iz preteklosti, ki jih kot večna svarila prinaša v prihodnost, in človeku sporoča, naj v naravi ne prestopa dovoljenih meja. Zlatorog predstavlja skrivnostno podobo narave, ki si zna celiti rane in pogubiti človeka, ki jo je ranil. Enako se je zgodilo z lovcom v zgodbi, ki ga je pohlep po zlatu in bahanju pred svojo izbranko pripeljal do tragičnega konca, tako kot tudi človeka, ki si želi od narave več, kot potrebuje. Žival, ki je del narave, ostaja nesmrtna, prilagodljiva, medtem ko je človek smrten in odvisen od narave. Zaradi človeške pohlepnosti in želje po materialnih dobrinah marsikdo pravega zaklada še ni našel, saj je resnični zaklad pravzaprav narava sama (Aškerc 2004; Kunaver in Lipovšek 2011).

Zlatorog je pomemben slovenski simbol. Ker narod ni imel kralja, si je ustvarili tri kraljevske podobe – goro Triglav, kralja Matjaža in kraljevskega Zlatoroga. Kot simbol je še danes v grbu Bovca (Kunaver in Lipovšek 2011).

Omembe vredno je opazovanje Miheliča (2018), ki je po šolah in vrtcih pripovedoval pravljice, pri tem pa je bil pozoren na odziv otrok, predvsem na prenos sporočila in način, kako se v legendi zgodi kazni. Božanstvo po njegovih pripovedih nikoli ne kaznuje neposredno, temveč vedno posredno. Tako se je zgodilo tudi v legendi o Zlatorogu, v kateri je sicer Zlatorog zdirjal proti lovcu, a ga ni pahnil v prepad, temveč so se Zlatorogovi rogovi tako bleščali, da je to lovca zaslepilo in je sam prestrašen zgrešil stopinjo nad prepadom.

4 Predstavitev rezultatov

Raziskovalni vprašanji

V raziskavi sta bili zastavljeni dve raziskovalni vprašanji, in sicer:

1. Katere prilagoditve v knjigi razumejo osebe s posebnimi potrebami?
2. Kako posamezniki s pričakovanim razvojem sprejemajo prilagoditve v knjigi?

Načrt

Po teoretičnem pregledu dostopne literature je bila načrtovana inkluzivna knjiga z vsebino legende o Zlatorogu, torej priprava in prevod besedila v lahko berljivo in razumljivo obliko skupaj s pomočniki, vnos fotografij s ključnimi elementi in barvnimi kontrasti v knjigo v papirnati obliki, dodani brajica in tipna slika, namenjeni predvsem otrokom s slepoto in slabovidnostjo, pa tudi slike kretenj v SZJ, namenjene predvsem otrokom z gluhoto. Načrtovana je bila knjiga v škatli, ki nudi podporo vsebini tiskane knjige, in videoposnetek s fotografijami iz knjige, tolmačenjem v SZJ in zvočno podporo, objavljen na spletnem portalu YouTube, ki ponudi raznolik dostop do zgodbe.

Celotni izdelek naj bi preizkusili v praksi z različnimi bralci, in sicer individualno ali v manjših skupinah preko opazovanja z udeležbo, bralcem pa omogočili rokovanje s končnim izdelkom ter branje in poslušanje besedila. Po branju je bil načrtovan polstrukturiran intervju z bralci, preko katerega bi dobili povratne informacije o razumevanju in ustreznosti prilagoditev, hkrati pa tudi pogled bralcev na inkluzivno knjigo, ki vsebuje informacije, posredovane v različnih oblikah. Zaradi

izrednih razmer, ki so bile posledica epidemije nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19), je bilo potrebno načrt prilagoditi.

Izvedba

Inkluzivna knjiga je bila zaradi obsega pripravljena v več delih. V začetku je bilo izdelano besedilo v lahkem branju, brajici in SZJ, ki je v knjigi predstavljeno v slikah, dodana je tudi povezava do videoposnetka na spletnem portalu YouTube, v katerem so slike iz knjige in kretnje v SZJ. Izdelana je bila knjiga v škatli. Fotografije elementov knjige v škatli so bile obdelane in umeščene v knjigo, pripravljen je bil načrt za 3D-tisk, potreben za tiskanje tipne knjige v tiskarni. Izdelava posameznih delov končnega izdelka se je prepletala, v nadaljevanju pa je za lažje razumevanje opisan potek dela po strnjjenih celotah.

Knjiga v škatli

S knjigo v škatli oz. kovčku² je omogočena dodatna možnost sprejemanja informacij in spoznavanja s ključnimi elementi zgodbe. Bralec z vsemi elementi lahko rokuje in spoznava zgodbo s pomočjo tipa.

V legendi o Zlatorogu se pojavljajo bele žene, Zlatorog, koze, lovec, dekle, v katero je bil lovec zaljubljen,³ pa tudi podrobnosti, kot so trava, triglavska roža, zlato in srce.

Osnovna scena je izdelana iz lesa, ki se stabilno sestavi v dve nadstropji, s čimer so prikazani veličina narave, strma, gorska pobočja in prepadi. V nekaj potezah je prvo sceno, ki z umetno travo in kvačkanimi rožami kontrastne barve predstavlja gorski raj, mogoče spremeniti v drugi prizor, skalnati visokogorski svet. Za prikaz grobsti skal v visokogorju je uporabljena z akrilnimi barvami obarvana tetra ple-nica, ki omogoča varno tipanje, a hkrati zavedanje, da so stene ostre in hladne. Tla so razgibana, obarvana s sivo in rjavo barvo, celotna scena je za gladek in hladen učinek premazana z lepilom.

Modeli Zlatoroga in belih koz so natisnjeni s 3D tiskalnikom, zlepljeni skupaj ter ojačani z belim blagom in lepilom. Vse skupaj je prebarvano z akrilno barvo in lakom za sijaj, po telesu so modeli preplepljeni s polnilom za blazine, kar daje topel občutek dlakave živali.

Bele žene so izdelane iz igračk punčk, prebarvanih z akrilno barvo ter lakom za sijaj. Sešite imajo hlače in dolge obleke iz belega blaga in vrtno koprene, kar daje poseben tipni občutek. Lase imajo obarvane belo in skrite pod dolgo vlečko iz vrtno koprene, skozi katero bralec lahko pogleda in dobi občutek meglic oziroma jih otipa.

Lovec in njegovo dekle (v zgodbi na predlog pomočnikov poimenovana Danijela) sta izdelana iz punčk, ki sta manjši od belih žen. Lovec ima sešito lovsko obleko in brezrokavnik iz filca, škornji so izdelani z vročim lepilom in prelakirani z akrilno

² Za zagotavljanje dovolj velike igralne površine, spravila vseh elementov in lažji transport je knjiga pripravljena v potovalnem kovčku.

³ Čeprav se zaljubljenost lovca v dekle ne pojavlja v vseh zgodbah, smo skupaj s pomočniki presodili, da je ta del zgodbe za bralca izredno zanimiv in ga zato umestili v knjigo.

barvo ter lakom. Na glavi ima klobuk iz filca, v katerem je všita rdeča roža, kar ponazarja njegovo povezanost z naravo. Na hrbtu ima obešeno puško, izrezljano iz lesa. Na obrazu ima brke in brado iz tršega dela gobice za pomivanje posode, kar omogoča tipno prepoznavo moške osebe.

Lovčeva ljubezen, deklet Danijela, je izdelana iz enake igrače punčke kot lovec, le da ima sešito žensko obleko s predpasnikom, na glavi pa ima spleteno dolgo kito. Obuta je v čeveljčke, prebarvane z rjavo barvo in lakom. Med lovцем in dekletom je dovolj tipnih razlik, hkrati pa sta si podobna, saj oba predstavljata človeka.

Za dodatno razumevanje zgodbe so pripravljene še nekatere podrobnosti, s katerimi si bralec popestri pripovedovanje. Zaklad oz. zlato je ponazorjeno s kamenčki, pobarvanimi enako kot Zlatorogovi zlati rogovi. Izdelana sta tudi srce in kapljica krvi iz rdečega filca. Srce je izrezano v klasični obliki, ki simbolizira ljubezen, hkrati pa je lahko izhodišče za pogovor o simbolih, ljubezni. V kapljici krvi je skrita triglavska roža. Bralec jo s prsti obrne in tako ponazori rast triglavske rože iz te kapljice. Bralcu, ki je motorično manj spreten, se lahko ponudi že obrnjena kapljica.

Vse omenjeno se zloži v potovalni kovček, ki so mu priložena enostavna, slikovno podprta navodila za postavljanje prve in druge scene ter navodila za spravo elementov v kovček. Priložen je kolofon, v katerem je omenjena tudi klasična knjiga z lahkim branjem, tipanko, brajico in kretnjami v sliki, dodana je koda QR s povezavo do videoposnetka knjige.

Tiskana knjiga

Knjiga je zaradi boljše dostopnosti pripravljena na način, ki omogoča tisk večje naklade oz. ponatis. V začetku je predstavljena struktura knjige s pomočjo preprostih razlag SZJ, lahkega branja in tipanke. Namen tega je seznanjanje z določenimi pojmi in načini sprejemanja informacij.

V knjigi je na levi strani predstavljena zgodba v kretnjah SZJ s podnapisi. Na desni je v zgornjem delu besedilo v lahkem branju, zapisano v kontrastni barvi, pod njim pa so fotografije iz kovčka, obdelane tako, da so izpostavljeni ključni elementi v kontrastnih barvah. Čez te slike naj bi bil po načrtih natisnjen 3D nanos laka ključnih elementov posamezne strani, kar omogoča tipno zaznavo slepim in dodatno senzorno izkušnjo videčim. Vmes je prozorna folija, na kateri je natisnjena zgodba v brajici, kar omogoča slepim branje besedila, videčim pa seznanjanje s pisavo slepih.

Na zadnjih straneh knjige sta pripravljene še enoročna abeceda SZJ in abeceda brajice, na koncu pa je dodan tudi kolofon. Na zadnji platnici je koda QR s preprostimi navodili za dostop do videoposnetka.

Lahko branje

Lahko branje je bilo pripravljeno s tremi pomočniki, odraslimi osebami, ki obiskujejo Center za usposabljanje, delo in varstvo Matevža Langusa v Radovljici, Varstveno-delovni center Jesenice. Pomočnike je predlagala vodja delovne enote, nato pa so se po predstavitvi projekta sami odločili za sodelovanje, s čimer so se strinjali tudi njihovi starši oz. skrbniki.

Celotno besedilo je bilo pripravljeno v treh delih. Na prvem srečanju so bili pomočniki seznanjeni z načinom dela in idejo o končnem izdelku, torej tiskano obliko knjige z lahkim branjem, brajico in SZJ. Motivirani so bili za pripravo besedila v lahkem branju. Pred drugim srečanjem s pomočniki je bil zaradi kompleksnosti, raznolikosti in zahtevnosti jezika pripravljen krajši zapis *Legende o Zlatorogu*, v katerem so bili izpuščeni manj pomembni deli zgodbe, predvsem tisti, ki se niso ponavljali v različnih verzijah. Kljub izzivu ohranjanja velikega števila skritih sporočil je bila pripravljena vsebina za izhodiščno delo s pomočniki.

Nihče od pomočnikov ni bil bralec, zato so na drugem srečanju poslušali vsako poved posebej in s pomočjo odprtih vprašanj interpretirali lastno razumevanje besed ter celotne povedi. Iz izhodiščnega besedila so bile izločene težje besede, ponekod so bile zahtevnejše besede dodatno razložene, spet drugje pa nadomeščene s popolnoma novimi besedami, ki so jih predlagali pomočniki. Ves čas so sodelovali in oblikovali njim razumljivo besedilo. Odločili so se tudi za vključitev zaljubljenega dekleta, ki so jo poimenovali Danijela, lovca pa niso želeli nadeti posebnega imena, temveč so se soglasno odločili, da ostane »lovec«.

Na naslednjem srečanju so pomočniki najprej določili pisavo, za katero so menili, da bo najbolj primerna za zapis v knjigi. Izbirali so med naborom črk Tahoma, Calibri, Verdana, Open Dyslexic in Arial (brezserifne pisave), nato pa še med velikostmi 12, 14, 16 in 18. Odločili so se za Arial, glede velikosti pa so se odločali med 16 ali 18, na koncu pa so izbrali velikost 17. V nadaljevanju so poslušali besedilo, ki so ga pripravili na preteklem srečanju. Slišali so vsako poved posebej in ob pomoči odprtih vprašanj diskutirali o razumljivosti besedila. Vnesli so nekaj manjših sprememb ter oblikovali končno besedilo.

Sodelovanje s pomočniki je ves čas potekalo preko dialoga s poudarkom na upoštevanju njihovega mnenja. Besedilo je bilo v celoti pripravljeno v treh srečanjih po pol ure oz. manj z namenom ohranjanja koncentracije, motivacije in aktivne participacije pomočnikov.

Slikovna podpora in tipanka

Za dopolnjevanje besedila v lahkem branju so v knjigi dodane fotografije elementov knjige v kovčku. Izbrane fotografije dopolnjujejo informacije iz besedila in upodabljajo elemente iz kovčka. S tem je ustvarjena povezava med branjem ali poslušanjem ter opazovanjem in tipanjem.

Fotografije so preproste, enoznačne in prikazujejo bistvo dela zgodbe. So jasne, brez podrobnosti, s ključnimi elementi. Ozadje je kontrastne barve brez vzorcev, odstranjene so sence in poudarjene barve.

Pripravljene so načrti za tipne slike v vektorski obliki. Na tipnih slikah so zanemarjene podrobnosti, pri vsakem liku je tipna obroba in različen vzorec, zaradi katerega je podobne elemente s tipom mogoče razlikovati. Toplina pri tipanju je ustvarjena z manjšimi razmaki med samim vzorcem, kar omogoča zadrževanje toplote med papirjem in prstom, s katerim oseba tipa. Prilagojena je tudi perspektiva, ne prihaja do prekrivanj, živali imajo po priporočilih za tipne slike prikazane vse štiri noge, ki jih oseba lahko otipa, za bolj jasno razlikovanje dogajanja je prilagojena tudi podlaga, torej se prva scena razlikuje od druge.

Slovenski znakovni jezik in videopodpora

Besedilo lahkega branja je tolmačeno v slovenskem znakovnem jeziku (SZJ). Kretnje so v knjigo vložene v obliki fotografij začetnih položajev kretenj, katerim so dodane puščice, ki prikazujejo smer gibanja. Razumevanje kretenj so preizkusile odrasle osebe, ki znakovnega jezika ne poznajo, pa tudi tolmačka in odrasla oseba z gluhoto. Tudi pri teh fotografijah so odstranjene sence, ozadje je kontrastne barve. Pod vsako sliko je zapisan prevod v črnem tisku, kar omogoča učenje SZJ bralcem, ki ga še ne poznajo. Kot dodatna zanimivost in priložnost za spoznavanje z znakovnim jezikom je ob koncu knjige dodana enoročna abeceda.

Zgodba v kretnjah je dostopna tudi preko video posnetka, ki je na spletnem portalu Youtube. Kretnje so počasne, da bi lahko SZJ približali čim širši publiki. Poleg posnetka kretanja so priložene slike iz knjige in zvočna podpora branja besedila iz knjige. Zvočna podpora je prilagojena tako, da nima dodatne spremljave, je jasna, razločna in primerne hitrosti, brez šumov v ozadju, sliši se en, čisti zvok, med samim posnetkom pa je dovolj premorov za obdelavo informacij. Do posnetka bralec lahko dostopa preko kode QR, ki je priložena kovčku in tiskani knjigi. Poleg kode so preprosta navodila za uporabo, s čimer je zagotovljen dostop tudi uporabnikom, ki kode QR morda še ne poznajo ali ne znajo uporabljati.

Evalvacija

Knjiga s tipno sliko zaradi neizvedenega tiska v praksi še ni bila prikazana. Posnetek in knjigo v kovčku pa si je ogledalo že kar nekaj bralcev in gledalcev. Z vsebino je bil seznanjen širok spekter ljudi, od predšolskih otrok do ljudi, ki so v pokoju, od nevrotičnih do tistih, ki se v našem okolju srečujejo z različnimi izzivi pri sprejemanju in obdelovanju informacij.

Preizkusi v praksi so pokazali, da so prilagoditve ustrezne⁴, da različni bralci razumejo vsebino knjige in sprejemajo informacije po njim najbolj ustrezni poti, hkrati pa se seznanjajo tudi z drugimi možnimi načini in tudi s slovenskim ljudskim izročilom.

V praksi je bilo ugotovljeno, da se z inkluzivno knjigo lahko izvajajo vaje poslušanja in razumevanja besedila, vaje branja in bralnega razumevanja, razvija se bralna motivacija besedišče, možnosti igre vlog, vaje pisanja, razvijanja domišljije – in še mnogo več, hkrati pa uči spoštovanja narave, bralca spoznava s slovensko ljudsko književnostjo in ga seznanja z značilnostmi gorskega sveta. Bralec se ob spoznavanju knjige uči socialnih spretnosti, dela v paru ali manjši skupini, zato inkluzivna knjiga spodbuja vključevanje posameznikov, ki se težje vključijo v skupino, razvija empatijo ter seznanja z različnimi potrebami in spretnostmi ljudi.

Rezultati predstavitev so bili pozitivni, saj so bralci in poslušalci z zanimanjem spremljali zgodbo, se vključevali v pripovedovanje in igranje. Preko polstrukturiranih vprašanj, ki so bila zastavljena ob koncu zgodbe, je bilo mogoče ugotoviti, da so vsebino razumeli, običajno pa so izpostavljali, kako zelo jim je bilo všeč, da so se lahko dotikali elementov iz zgodbe. Nekaterim bralcem sta bila predstavljena tudi

⁴ Izjema je prilagoditev tipne slike v tiskani knjigi, ki še ni bila realizirana, zato je bralci še niso preizkusili.

SZJ in brajca. Ti so z zanimanjem tipali, ponavljali kretnje in spoznavali različne načine komunikacije.

Ugotoviti je bilo mogoče, da inkluzivno knjigo lahko uporabljamo pri različni populaciji za različne namene. Lahko gre za predstavitev legende o Zlatorogu, razlago sporočil, ki jih zgodba nudi, spoznavanje različnosti, razvijanje empatije, pa tudi urjenje branja, razumevanja besedila, razvijanje besedišča in še mnogo več.

Predstavljeno inkluzivno knjigo je mogoče še nadgraditi. V trenutni verziji ni vključena skupina ljudi, ki je za razvoj človeštva izredno pomembna, to so nadarjeni in/ali talentirani, ki bi jim bili v knjigi lahko namenjeni miselni izzivi, s katerimi bi širili sporočila legende o Zlatorogu, empatijo in zavedanje o bogastvu različnosti.

Sklep

Rezultati procesa priprave izdelka so potrdili pomembnost sodelovanja z različnimi potencialnimi bralci. Inkluzivna naravnost in vključevanje različnih pomočnikov je ključnega pomena pri pripravi učinkovite inkluzivne knjige, saj so pomočniki tisti, ki vodjo usmerjajo in mu konkretno sporočajo, kakšne prilagoditve v resnici potrebujejo.

Izziv pri takem projektu so stroški, ki so zaradi raznolikosti in zahtevnosti izdelave še vedno precej visoki. Tudi zato verjetno takih izdelkov v praksi skorajda ni. Izdelava kovčka, nabava vseh potrebnih materialov in prilagajanje varnosti ter ustrezni otipljivosti zahtevajo čas in denar, še največji izziv pa se je pokazal pri tisku knjige. Le redke tiskarne se ukvarjajo s parcialnim UV nanosom laka na papirnate površine, take vrste tiska pa zaradi obsežne priprave ne izvajajo oz. so stroški izdelave za nekaj izvodov previsoki. V kolikor bi se v prihodnje ponudila priložnost večje naklade in prodaje takih knjig, bi bila ta tehnika tiska učinkovita, saj je pripravljena za velike naklade.

S pomočjo povratnih informacij, pridobljenih iz prakse, lahko sklepamo, da je inkluzivna knjiga zanimiva za široko populacijo. Z njeno pomočjo je mogoče razvijati različne spretnosti in popestriti pouk ali prosti čas. Prilagoditve zagotavljajo razumevanje vsebine, hkrati pa učijo o različnosti, empatiji in sprejemanju informacij iz okolja.

Literatura

Andreja Albreht, Milan Zupanc, Darja Pajk, Julija Kutin, Katja Gavran, Andreja Zapušek Černe, 2016: *Inkluzivno oblikovanje in dostop do informacij. V okviru načrtovanja in graditve objektov v javni rabi*. Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor, Direktorat za prostor, graditev in stanovanja. Pridobljeno 2. 11. 2018, http://www.mop.gov.si/fileadmin/mop.gov.si/pageuploads/publikacije/inkluzivno_oblikovanje.pdf.

American Speech-Language-Hearing Association, 1993: *Definitions of communication disorders and variations*. Pridobljeno 2. 8. 2019, <https://www.asha.org/policy/RP1993-00208.htm?fbclid=IwAR1C8j9-LiDXPnD7tpSnWfnNCVwBwjDGlwWyeNLsg210wqamVg-HIQq0VRkA>.

Thomas Armstrong, 2019: *Neurodiversity: A Concept Whose Time Has Come*. American Institute For Learning and Human Development. Pridobljeno 20. 8. 2019, <http://www.institute4learning.com/resources/articles/neurodiversity/#infinite-mobile-menu>.

- Anton Aškerc, 2004: *Zlatorog: narodna pravljica izpod Triglava*. Ljubljana: D. Kunaver.
- Rudolf Baumbach, 1995: *Zlatorog: planinska pravljica*. München: A. Kovač.
- Simona Gerenčer Pegan, 2017: *Ljudje z gluhoslepoto v Sloveniji*. Ljubljana: Borut Petrović Jesenovec.
- Dragica Haramija, Tatjana Knapp, 2019: *Lahko je brati: Lahko branje za strokovnjake*. Podgorje pri Slovenj Gradcu: Zavod RISA.
- Aksinja Kermauner, 2014: Umetnost za vse. *Revija za elementarno izobraževanje* 7(3–4). 17–31.
- Aksinja Kermauner, 2016: Književnost za vse otroke in inkluzivna paradigma (ideologija). *Detinjstvo: časopis o književnosti za decu* 42(1). 78–88. Pridobljeno 18. 7. 2019, http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/Detinjstvo/XLII_1/10/download_ser_cyr.
- Aksinja Kermauner, 2018: Knjiga v skatli (Knjiška) kot pripomoček za spodbujanje branja pri nekaterih skupinah otrok s posebnimi potrebami. Book in the Box (Boox) as a Tool for Encouraging Reading with some Groups of Children with Special Needs. *Inkluzivno izobraževanje: pedagoška revija za teorijo in prakso inkluzivnega izobraževanja* 1(1/2). 24–31.
- Aksinja Kermauner, Janja Plazar, 2019: *Prilagojeni pripomočki in metode pri vzgojno-izobraževalnem delu z otroki s posebnimi potrebami*. Nova Gorica: Educa Izobraževanje.
- Milena Košak Babuder, 2013: Lažja berljivost gradiv kot ključni dejavnik spodbujanja branja otrok in mladostnikov z disleksijo. V: Veronika Rot Gabrovec (ur.), *Tudi mi beremo. Različni bralci z različnimi potrebami* 19–26. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Dušica Kunaver, 1996: *Živali zlatorogovega kraljestva v ljudskem izročilu*. Ljubljana: D. Kunaver.
- Dušica Kunaver, Brigita Lipovšek, 2011: *Zlatorog: v pripovedi in resnici*. Ljubljana: D. Kunaver.
- Jean Yves Le Capitaine, 2018: *Inclusion scolaire, éducation inclusive*. Pridobljeno 4. 8. 2019, <https://jeanyveslecapitaine.blogspot.com/2018/04/inclusion-scolaire-education-inclusive.html>.
- Biserka Lep, 2012: Dvojno izjemni otroci-nadarjeni učenci s specifičnimi učnimi težavami. V: Tanja Bezić (ur.), *Vzgojno-izobraževalno delo z nadarjenimi učenci osnovne šole*, 67–80. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.
- Jože Mihelič, 2018: Triglav in legenda o Zlatorogu. V: Matija Zorn, Peter Mikša, Irena Lačen Benedičič, Matej Ogrin in Ana Marija Kunstelj (ur.), *Triglav 240* 319–326. Ljubljana: Založba ZRC. Pridobljeno 7. 8. 2019, <https://zalozba.zrc-sazu.si/sites/default/files/triglav240.pdf>.
- Andreja Nagode (ur.), 2008: *Navodila za prilagojeno izvajanje programa osnovne šole z dodatno strokovno pomočjo*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Brigita Nojč, 2006: Individualiziran program – skupaj znamo in zmoremo! V: Božidar Založnik (ur.), *Otroci s posebnimi potrebami, integracija in inkluzija* 73–80. Nova Gorica: Educa.
- Misako Nomura, Gyda Skat Nielsen, Bror Tronbacke, 2010: Guidelines for easy-to-read materials. *International Federation of Library Association and Institutions (IFLA)*. Pridobljeno 30. 8. 2019, <https://www.ifla.org/files/assets/hq/publications/professional-report/120.pdf>.
- Božidar Opara, 2015: *Dodatna strokovna pomoč in prilagoditve pri vzgoji in izobraževanju otrok s posebnimi potrebami*. Ljubljana: CenterKontura.
- Natalija Vovk Ornik (ur.), 2015: *Kriteriji za opredelitev vrste in stopnje primanjkljajev, ovir oz. motenj otrok s posebnimi potrebami*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo. Pridobljeno 17. 7. 2019, <https://www.zrss.si/pdf/Kriteriji-motenj-otrok-s-posebnimi-potrebami.pdf>.

Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (ZUOPP-1), Uradni list RS, št. 58/11, 40/12 – ZUJF, 90/12 in 41/17 – ZOPOPP. Pridobljeno 24. 7. 2019, <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5896>.

Drago Žagar, Jana Artač, Tanja Bezić, Mirt Nagy, Sonja Purgar, 1999: *Koncept – odkrivanje in delo z nadarjenimi učenci v devetletni osnovni šoli*. Strokovni svet RS za splošno izobraževanje. Pridobljeno 25. 8. 2019, <https://www.zrss.si/zrss/wp-content/uploads/koncept-dela-z-nadarjenimi-ucenci.pdf>.